

Holodomor as a genocide will help to restore historical truth and establish an internationally legal assessment of this crime.

The article analyzes recent changes in the issue of international recognition of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine as an act of genocide against the Ukrainian people.

In the face of the current military aggression against Ukraine, the international recognition of the Holodomor–genocide of 1932–1933 is urgent. Propaganda and lies built up by the communist totalitarian regime «Iron Curtain» which was intended to hide this crime against humanity, has a direct connection with the modern hybrid aggression of Russia. In order to avoid impunity, the state should now intensify its work on the recognition by the international community of foreign states and international organizations of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a genocide of the Ukrainian people.

Key words: *commemoration of victims of the Holodomor, genocide crime, commemorative practice, recognition by the world community.*

*Надійшла до редакції 18.11.2018
Затверджена до друку 21.11.2018*

УДК [9494)+277]:327.2“19”

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-59-67

ГРОН Вікторія Віталіївна,
кандидат історичних наук,
викладач англійської мови
та історії державного навчального
закладу «Черкаський професійний
ліцей»
e-mail: ghron@ukr.net

ІСТОРИЧНЕ І ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

У статті обґрунтовано хронологічні межі виокремлення тоталітаризму у структурі планетарної політичної системи. Досліджено діалектичний зв'язок між вказаним процесом, еволюцією інституту держави і розвитком світового ідейно-політичного й соціально-економічного простору. Автором звернено увагу на те, що майже одночасно з тоталітаризмом на європейському ідейному горизонті з'явилися концепції відкритого (глобального) суспільства. Вказаний факт розглядається як ідейний вияв паралельного розвитку національних і наднаціональних структур, що формувалися на двох різних економічних платформах. Мається на увазі промислове виробництво і міжнародний фінансовий обіг.

Ключові слова: *Тоталітаризм, антисемітизм, імперіалізм, расизм, націоналізм, національна держава, наднаціональні структури.*

Постановка проблеми. У сучасній суспільно-політичній історіографії фактично склався консенсус щодо бачення сутності тоталітаризму як політичного режиму, що прагне до повного контролю держави над суспільством і людиною. Його прийнято називати феноменом ХХ ст. Проте подібні прагнення мотивували діяльність представників правлячої еліти усіх попередніх епох і тією чи іншою мірою продовжують характеризувати вчинки багатьох сучасних лідерів. Таким чином, можна уявити, що десь за межами розтиражованого визначення, залишаються сутнісні ознаки вказаного явища, що саме й роблять його властивістю конкретного історичного періоду. Виявити ці ознаки – основне завдання даної розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відразу наважимося висунути припущення, що недосконалість визначень і трактувань поняття «тоталітаризм», які дотепер домінують на сторінках тлумачних словників, енциклопедичних видань і

підручників, можна пояснити лінійним принципом відбору прийнятих до уваги суспільних зв'язків. Принаймні, сучасні українські дослідники (Баран В., Вонсович С., Дем'яненко, Б. Чабанна М. [1], [2], [3], [4] та ін.), шукаючи причини зародження очевидних симптомів тоталітаризму, зосереджувалися переважно на внутрішньополітичних процесах. Натомість, як нам здається, крім внутрішніх, свою роль у формуванні тоталітарних режимів відіграла динаміка цілої низки зовнішніх факторів. Для їх виявлення й всебічного осмислення засобами історіографії буде недостатньо зіставляти позиції лише визнаних класиків обраного напрямку, таких як Ф. фон Хайек чи Х. Арендт [5], [6]. Оскільки ми говоримо про категорію політичних режимів, що є елементом форми держави, варто також залучитися досвідом науковців – вітчизняних (В. Липинський В., Старосольський [7], [8]) і зарубіжних (К. Каутський, Р.-Н. Куденхове Калергі [9], [10] та ін.) – чие коло інтересів у різний час включало різні аспекти національного і державного будівництва.

Мета – вивчити еволюцію інституту держави і світової системи в ідейно-політичному й соціально-економічному розрізах з метою обґрунтування хронологічних меж виділення тоталітаризму в окремий геополітичний феномен.

Виклад основного матеріалу. По-перше, слід окреслити два паралельні процеси: процес становлення Вселенської Церкви з одного боку, процес укріплення влади військово-політичних кланів – з іншого, і, нарешті, поєднання обох процесів у певних часово-просторових проміжках, в результаті якого влада світських правителів набувала сакрального змісту. Як стверджував В. Липинський (палкий прихильник монархічного устрою майбутньої незалежної України) у розвідці «Релігія і церква в історії України» (1925 р.), «Зроблене людьми, людьми може бути легко поповане і знищене... Тільки релігія і церква в стані своєю владою духовною, владою «не од мира цього», примусити сильніших та здатніших вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, а й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніщих обов'язуючими всіх законами громадської моралі в стані привчити слабших авторитет влади визнавати» [7, 14].

Виникла у XIII ст. теологічна теорія походження держави, яка проголошувала державу продуктом божественного помислу, лише закріпила здійснений факт. Церква перетворилася на організацію панування, що, на думку відомого дослідника витоків християнства К. Каутського, слугувала потребам носіїв влади. Таким чином, той, хто боровся з владою, боровся й з церквою, «божественною установою, що стоїть вище всякої людської критики». І лише просвітникам XVIII ст. вдалося нарешті розвінчати цей міф [9, 133]. В епоху буржуазних революцій на зміну теологічній прийшла теорія суспільного договору і права нації на повстання. Релігія і церква стали поволі відділятися від офіційного державного життя, а держава так само поволі почала втрачати свої автократичні обриси й «тоталітарні» функції.

Та ось на початку 1930-х рр. з'являється книга австрійського філософа, письменника і політика, засновника Паневропейського союзу графа Р. Н. Куденхове Калергі «Більшовизм і Європа (Сталін і К^о)» (1932), де автор зокрема ділиться з читачами таким спостереженням: «Більшовизм нині є самою великою системою влади на земній кулі: він – церква, держава і трест в однин і той же час» [10, 3]. До слова, у щойно згаданій праці В. Липинського історик називає основною причиною успіху більшовицького державного будівництва те, що «вони єсть «найчистішими» представниками соціалістичної віри» [7, 10]. Що стосується західних версій тоталітаризму, то тут увагу привертають обставини проголошення сучасної теократичної монархії Ватикан на основі укладених з урядом Б. Муссоліні Латеранських угод. А також – містичні нахили ідеологів «Тисячолітнього рейха». Це наводить на думку про рецидив сакралізації влади, умовно кажучи, про нове входження «церкви» у державу на тлі розвинутих ліберальних демократій та громадянського суспільства у передових країнах заходу.

По-друге, крім започаткування традицій громадянського суспільства, скасування міфу про божественне походження влади, розподілу її законодавчих, виконавчих і судових повноважень між різними органами, буржуазна революційна доба ознаменувалася ще однією менш помітною, але не менш значимою подією. Йдеться про появу центральних банків, які фактично відділили від державного моноліту чергову порцію прав – контроль над фінансами. При цьому поява «п'ятої влади» (так іноді неофіційно називають банківську систему) дивним чином корелювала з позбавленням Вселенської Церкви статусу основного гаранта державного суверенітету: як відомо, християнство (й іслам) жорстко засуджували лихварство – надання грошей чи іншого майна в зростання [11 ; 6].

Зрештою розвиток вказаних процесів спричинив до значно вагоміших зрушень, ніж просто перехід однієї форми організації управління в іншу. Фінанси й торгівля, або як писав Ф. Бродель, «ускладнена економіка» з її ключовими пунктами й засобами обміну більш високого рівня (торговельні міста, ярмарки, біржі) вступила в перманентне протистояння з матеріальним життям, або «природною економікою» з її рутинним обміном й самодостатністю [12, 6–7]. Зародившись у дохристиянські часи, «коли мандрівний купець і прив'язаний до землі селянин стали різними особами» [9, 204], на початку ХХ ст. це протистояння набуло особливої гостроти. Тоді його сутність вже чітко окреслювалася як проблема ставлення різних геополітичних суб'єктів до національних кордонів, націй і національних держав.

Отже, по-третє, ще один сучасник тоталітарних режимів, львівський юрист В. Старосольського, детально вивчивши всі відомі форми національного буття, дійшов несподіваного але цілком обґрунтованого висновку. Об'єктивні прикмети нації – це лише чинники, які допомагають даній конкретній спільноті витворитися у даних конкретних обставинах [8, 94]. Що стосується модерних європейських націй, то вони, на думку вченого, народилися із запеклої боротьби між демократією і монархією. При цьому слід виділити принаймні два аспекти. Так, для успішних змагань за «верховну владу» народ повинен був почуватися однією «зв'язаною та одушевленою одним стремлінням цілістю», яка викристалізувалася на основі конфесійної тотожності. Демократія, писав В. Старосольський, «пристала до релігійних рухів, прийняла їхні кличі за свої і на вні виступила під їх формою» [8, 82]. З іншого боку, попередні історичні профілі уявлялися йому як племінні незв'язані з територією організації, що «дехто з теоретиків» не визнавав навіть за держави.

Таким чином, маємо визнати, що сучасні держави постали як над племінні або над етнічні утворення на певних територіях й у певних кордонах. І якщо національна ідентичність формувалася у контексті спільного віросповідання, то кордони визначалися природними кліматичними факторами, які забезпечували економічну єдність регіону й сприяли складанню збалансованого внутрішнього ринку. Однак навряд чи можна погодитися з твердженням, що національні держави стали кінцевим результатом консолідації соціуму: у процесі перетворення національних держав на репрезентанта інтересів місцевого виробничого капіталу почали складатися умови для творення наднаціональних структур, що представлялися політичним інструментом транснаціонального бізнесу, тісно афілійованого з банківською фінансовою сферою.

Звичайно, відразу важко встановити, якою мірою тоталітарні режими виступали радикальною альтернативою накопиченню транснаціональних тенденцій. Проте існує незаперечний факт: майже одночасно з ідеологією тоталітаризму з'явилося теоретичне обґрунтування ідей об'єднаного (глобального) простору. Зокрема – у працях вже відомого нам фундатора панєвропейської парадигми Р. Н. Куденхове Калергі.

Граф Ріхард Ніколаус Куденхове Калергі розглядається сьогодні багатьма дослідниками як батько Європейського союзу. Щоправда, дійсні погляди нащадка кількох дворянських династій на облаштування майбутнього ідеального суспільства, швидше за все, стали б шоком для багатьох представників сучасної європейської наукової спільноти.

Втім, при неупередженому спогляданні деяких геополітичних процесів, не важко простежити, як відбитки цих поглядів сплітаються з реальністю у чудернацькому візерунку.

Наприклад, проблему територіальних претензій і сепаратизму або конфлікт між правом націй на самовизначення й принципом цілісності і недоторканості кордонів Р. Н. Куденхове Калергі ще на початку 1920-х рр. пропонував вирішувати радикально – шляхом расової уніфікації і повної ліквідації націй. «Людина далекого майбутнього буде змішаної раси» – писав філософ у програмному творі «Практичний ідеалізм» (1925 р.). «Майбутня євразійсько-негроїдна раса, зовні схожа на давньоєгипетську, прийде на зміну нинішній. А зовнішня різноманітність людей буде замінена різноманітністю особистостей» [13, 22]. Управляти цією однорідною масою, на думку вченого, повинна була європейська феодальна аристократія в союзі з єврейством [13, 45]. Офіційною ідеологією оновленої Європи мав стати іудаїзм [13, 27].

Цікаво, що практично з таких самих позицій підходили до розв'язку національного питання адепти зовсім іншої ідейно-політичної течії. Прибічники пролетарського інтернаціоналізму й комуністичної ідеології наполягали на неминучому відмиранні націй і ліквідації національних держав, але «знизу» – шляхом розпалювання світової революції у контексті міжнародної солідарності трудящих.

Спорідненість окреслених підходів помічав і сам автор «Практичного ідеалізму». Він називав російський більшовизм вирішальним етапом реалізації плану по перетворенню світу. Не в змозі ігнорувати антагонізм комуністичного й капіталістичного проєктів Р. Н. Куденхове Калергі вважав їх, тим не менше, втіленням однієї тенденції – перемоги аристократії по духу над старою аристократією по крові на тій підставі, що керівний склад «обох партій формувався з інтелектуальної раси вождів Європи – євреїв» [13, 33].

У світлі наведеної цитати проблема сутності тоталітарних режимів відкривається з несподіваного ракурсу. Безумовно і тоталітарні, і глобалістичні теорії виникли не на пустому місці, а на підставі післявоєнних вражень і завищених революційних очікувань широких верств європейського населення. Питання, отже, полягало у тому, яка з двох доктрин більше підходила на роль керівництва до дій по демонтажу традиційної системи організації соціумів. Наприклад, деякі науковці вважають саме тоталітаризм крайнім виявом соціальної дестабілізації на тій підставі, що у тоталітарних державах руйнувалися старі станові ієрархії задля атомізації суспільства і перетворення народів (суспільних класів) у маси з подальшим авторитарним управлінням ними [6, 18]. Останнє припущення було б вкрай корисно зіставити з викладами Р. Н. Куденхове Калергі, вміщеними у розділі «Євгеніка» твору «Практичний ідеалізм». Там духовний батько об'єднаної Європи розмірковував над перевагами нетрадиційного суспільства, яким Радянський Союз йому бачився у 1920-х рр. «Нинішні еротичні традиції, будучи неповноцінними, трансформуються у вільне кохання обраних – вільний шлюб... Соціалізм, який почався з усунення аристократії й зрівняння всіх людей, приведе до утворення нової аристократії і найвищої точки диференціації людства. Тут, у соціальній євгеніці, закладена висока історична місія, яка ще не визнана сьогодні: рухатися від несправедливої нерівності до справедливої, від уламків псевдо аристократії до істинної нової аристократії» [13, 50].

Можливо, погляди однієї людини, до того ж заангажованої палким прагненням знайти докази життєздатності своїх ідей, не можуть слугувати достатньою підставою для далекосяжних висновків. До того ж, вони різко дисонують із звичною нам самооцінкою радянського режиму, втіленою у «моральному кодексі будівника комунізму»: поміж пропагандистських штампів легко вгадується традиційна морально-етична матриця. Проте й ігнорувати слова Р. Н. Куденхове Калергі не варто. Щоб стало зрозуміліше, нагадаємо: у наведеній цитаті мова йшла про 1920-ті рр., тобто про період, коли СРСР, з точки зору провідних спеціалістів у царині політичних студій, ще не встиг перетворитися на тоталітарну державу. При цьому, по-перше, у переважній більшості досліджень жорстко

протиставляються постаті Леніна й Сталіна, по-друге, заперечується безальтернативність переходу влади саме до Сталіна, по-третє, підкреслюється докорінна трансформація всієї більшовицької конструкції на межі 1920–1930-х рр. при повному збереженні ленінської революційної риторики [6, 17–18].

Але якщо, скажімо, Х. Арендт, автор фундаментальної монографії «Витоки тоталітаризму» (1951), називала стратегію Сталіна, хоч і не єдиним вірогідним, але все ж таки продовженням ленінської парадигми, то інший відомий критик радянського ладу Е. Фромм, дотримувався протилежної точки зору. Вчений вважав, що Радянський Союз у якийсь момент зумів повністю переродитися і вже у 1960-х рр. представляв собою не революційну відкриту систему, «що вважала себе центром і натхненником комуністичної революції в Європі і з часом у всьому світі», а «консервативне, індустріальне класове суспільство, що йде тим самим шляхом розвитку, що й капіталістичні країни на заході» [14, 227].

Як і Х. Арендт Е. Фромм пов'язував феномен радянського тоталітаризму з особою Сталіна. Проте у «фроммовській» інтерпретації Сталін не виступав втіленням абсолютного зла. Підсумки його діяльності на посаді «генсека» не зводилися виключно до масових репресій й зміцнення особистої влади. Проведену Сталіним адміністративну контрреволюцію Еріх Фромм справедливо розглядав як вияв «другої кризи інтернаціоналізму». Попередня, нагадаємо, відбулася на передодні першої світової війни, коли європейські соціалістичні партії перейшли на бік своїх урядів замість того, щоб стати на захист спільних месіанських ідеалів соціалістичного руху [14, 229–230]. Подібно членам соціал-демократичних парламентських фракцій Сталін також відмовився від продовження світової революції заради потужної індустріальної Росії, розвернувши таким чином весь проект на 180° – у формат традиційного державного устрою. При цьому сам він відіграв роль головного провайдера інтересів національного виробництва і зробив це, на глибоке переконання Е. Фромма, цілком успішно. Не забуваючи про небачену жорстокість, з якою «батько всіх часів і народів» вів країну до поставленої мети й залишаючи відкритим питання про її об'єктивну чи суб'єктивну зумовленість, Е. Фромм, ти не менше, був змушений констатувати: за 30 років перебування у владі Сталін створив і передав своїм спадкоємцям життєздатну, сильну економічну й політичну систему, здатну на рівних конкурувати з найбільш розвиненими західними демократіями [14, 237–238].

Загалом ситуація виглядає так, що у момент входження у тоталітарну стадію радянський режим швидше прямував у точку найменшої потенційної енергії, ніж відхилявся від часопросторової норми. Отже, крім розвалу національно-державних форм, повинні існувати й інші незаперечні докази приналежності того чи іншого геополітичного суб'єкта до категорії тоталітарних явищ. Зокрема варто звернути увагу на зв'язок між поняттями «тоталітаризм» й «імперіалізм», наявність якого визнавали представники абсолютно різних наукових течій. Імперіалізм – вища стадія капіталізму, переддень соціалістичної революції, після чого тоталітаризм не можливий – у візії радянських вчених; етап розвитку капіталістичної ж цивілізації, небезпечний тоталітарним виродженням – в оцінках їхніх опонентів. Сутність конфлікту інтерпретацій, як бачимо, полягала у питанні про здатність тоталітарних режимів функціонувати за межами капіталістичного середовища.

Виявляється, що суспільні явища, позначені термінами «тоталітаризм» (форма режиму) й «імперіалізм» (форма поєднання виробничих сил і виробничих відносин) споріднює не тільки прагнення до зовнішньої експансії й мегаломанія, але й поява олігархії, тобто зростання інтересів національної буржуазії і національної держави. «Несучим елементом» всієї конструкції стала, як це не дивно, ненависть до євреїв. Принаймні, так ситуацію представила Х. Арендт, назвавши перший розділ власного класичного дослідження словом «Антисемітизм».

Свою версію зародження тоталітарних режимів автор побудувала на основі аналізу динаміки стосунків європейських національних держав з двома претендентами на роль

головного спонсора суверенних політичних проектів – з міжнародним фінансовим капіталом і місцевою промисловою буржуазією. Період ідеальних взаємин держави й громади, на думку Х. Арндт, припадав на кінець XVII ст.: «Крах феодального ладу породив нове революційне поняття рівності, яке, однак, значною мірою залежало від зміцнення незалежної, що стоїть над класами і партіями, державної машини, котра, виступаючи як «освічений» деспотизм або як конституційний уряд, могла перебувати у «блискучій» ізоляції, діяти, управляти й представляти інтереси нації як цілого» [6, 45]. У цей час з'являється величезна потреба у державних кредитах. І єдиною категорією європейського населення, спроможною такий кредит надати, були євреї. Тільки вони мали «багатовіковий досвід фінансових справ і тісні зв'язки з європейським дворянством, представники якого надавали їм захист на місцевому рівні й фінансові справи яких вони зазвичай вели» [6, 45–46]. Іншими словами, йдеться про загальноєвропейську расово однорідну фракцію, не асимільовану у класове суспільство, єдиним інтересом якої було надання державних позик. Національна держава всіляко оберігала фінансову касту, а та, у свою чергу, завжди воліла залишатися поза державою, не намагаючись втручатися у державні справи й обмежуючись виключно кредитуванням.

Чому «вільні» гроші оберталися в руках саме євреїв – окреме питання. Не заглиблюючись детально в історію Іудеї, відзначимо однак, що головним ремеслом для цього давнього народу споконвіку була торгівля і супутнє лихварство. А як стверджував Фернан Бродель, найшвидшими темпами приріст капіталу відбувається якраз у сфері обігу [12]. У будь-якому випадку заможні єврейські родини принципово не інвестували у розвиток виробництва аж до XX ст. [6, 49]. Натомість місцева буржуазія протягом тривалого часу «не помічала» державу і не займалася «політикою взагалі й державними фінансами зокрема» [6, 50].

Все раптово змінилося наприкінці XIX ст., коли національний бізнес нарешті розгледів у державних інститутах ефективний інструмент для просування власних експансіоністських прагнень. Вказаний процес інтеграції держави й виробника не просто зруйнував монополію транс-територіальних структур у галузі урядового кредитування. Він змінив залежність держави від зовнішнього загальноєвропейського конгломерату на залежність від кореляції інтересів вітчизняних (внутрішніх) промислових груп. Таким чином, сталося перетворення однієї форми національної держави в іншу, де вже не було місця наднаціональному єврейському елементу. Він втратив не лише своє економічне значення, але й безпечну соціальну нішу. Все це Х. Арндт назвала ліквідацією національної держави як такої.

Дослідниця запропонувала цілком логічну схему конвертації націоналізму в расизм на тлі імперіалістичного тренду. Спочатку виробничий капітал мобілізував державу на захват й пограбування чужих територій. Потім на основі колоніального мислення виник союз капіталу й народних мас. І, нарешті, відбувся перехід до сприйняття нації як раси, тобто особливої завершеної біологічної цілості, нічим не зв'язаної з іншими расами окрім «успадкованого людиною від тваринного світу інстинкту самозбереження» [6, 227]. Все це, наголошуємо, подано у контексті катастрофи єврейського народу, не асоційованого з жодним національним проектом, проте, завдяки своїм винятковим фінансовим функціям, виконуючого роль гаранта рівноваги і навіть символу спільних інтересів європейських націй [6, 57–59].

Виходячи з тих міркувань, що вступ на першу сходинку окресленого процесу означає автоматичне просування всім наміченим маршрутом, або наявність однієї видової ознаки передбачає обов'язкову присутність інших, слід визнати, що Радянський Союз починаючи з 1930-х рр. був тоталітарною державою. Мається на увазі абсолютна монополія державної власності на засоби виробництва – вища форма синтезу держави й національної економіки.

Примітно, що не задовго до виходу книги Х. Арндт, світ сколихнула інша спроба наукового осмислення тоталітаризму, здійснена представником класичної ліберальної

школи Фрідріхом фон Хайеком у праці «Дорога до рабства» (1944). Лауреат Нобелівської премії з економіки фон Хайек наблизився до проблеми з дещо інших, ніж Х. Арендт позицій, але дійшов аналогічних висновків. Методологічною основою праці Ф. фон Хайека стала його ж теорія ринку як системи обміну знаннями, що здійснюється за допомогою спеціальних сигналів – ринкових цін. Втручання держави здатне спотворити ці сигнали і зрештою спричинити до економічного колапсу [15, 7–8]. Таким чином, вісь, на якій вчений вибудував власну концепцію тоталітарних режимів, пролягла між державним регулюванням економіки і вільною конкуренцією – основою демократичного розвитку суспільства. На одній площині, що оберталася навколо зазначеної осі, автор помістив соціалістичні ідеї, котрі вважав фундаментом, а не провокуючим фактором для появи фашистських і нацистських ідеологій. На іншій – монополії.

Видатний економіст категорично заперечував проти того, щоб вважати монополії природним неминучим продуктом стихії ринку. Напроти, їх виникнення він пов'язував з корупційними схемами – таємними угодами між державою та місцевою буржуазією [5]. Іншими словами, як і у дослідженнях Х. Арендт, мова знову йшла про потенційну небезпеку, яку несла у собі фінансова залежність держави від національного виробничого бізнесу. (При цьому вчений вперто ігнорував той факт, що будь-яка підприємницька діяльність спрямована на максимальне збільшення прибутків за рахунок мінімізації затрат. А це можливо лише за наявності хоча б відносної монополії. Також його теорія не враховувала наддержавний компонент, який не гірше за державу спроможний деформувати ринкову кон'юнктуру).

Наступною класифікаційною ознакою тоталітаризму, на якій зосередився фон Хайек, була свідомо мобілізація виробничих сил – засобів виробництва і робочої сили – для досягнення спільної великої мети та відмова визнавати право особистості на автономію [5]. Справа в тому, що кожна людина цікавить суспільство з точки зору двох функцій – виробник і споживач. Тоталітарні режими виникли й сформувалися на тому етапі технічної еволюції, коли виробничі процеси конче потребували повної консолідації великої кількості кваліфікованих робітників. Між іншим, існує думка, що у багатьох країнах, режими котрих містять тоталітарні ознаки, по-перше, спостерігається висока концентрація виробництв так званого реального сектора, по-друге – висока ефективність освітніх систем. Останнє зауваження дещо спростовує тезу про обов'язкове перетворення при тоталітаризмі народів у бездумні маси, якими легко маніпулювати за допомогою пропаганди, оскільки іноді, як це ми бачимо на прикладах колишнього СРСР і сучасного Китаю, тоталітарна політика супроводжується зростанням культурно-освітнього рівня населення.

У цілому погляди ліберальної історіографії поділяються сьогодні далеко не всіма представниками наукової спільноти. Так американський історик українського походження Д. Шляпентох ставить під сумнів висновки британських й американських колег щодо вирішальної ролі «хибних» ідеологій у формуванні тоталітарних режимів. «Певна кількість контролю й репресій, – стверджує вчений, – це необхідний елемент функціонування всіх без виключення суспільств, але він є вирішальним у певні періоди й у певних місцях. Часом жорстке управління із застосуванням низки репресивних заходів – єдиний спосіб забезпечити виживання соціуму» [16, 1-2]. Отже, не суб'єктивні фактори, як то корупційні угоди й пропагандистські кампанії, а об'єктивні соціальні умови сприяють періодичному зростанню тоталітарних тенденцій.

Щойно було розглянуто деякі аспекти становлення національних державних утворень, а також особливості економічних зв'язків у фазі зародження тоталітарних структур. Проте за межами окресленого нарративу залишилася ще одна обставина – перша світова війна, яка, за влучним визначенням Х. Арендт, розділила час на «день до і день після вибуху» [6, 361]. Не вдаючись у деталі причин і наслідків цієї трагічної події, дозволимо собі лише нагадати відомий факт: загальна атмосфера розпаду, яка охопила всю Європу у міжвоєнній період «була більш помітна у переможених ніж у переможених

країнах» [6, 362]. Особливо це стосувалося держав, чий геополітичний потенціал дозволяв відновити суверенітет на уламках колишніх імперій після нищівної військової поразки й революційних потрясінь. Йдеться, звичайно, про Німеччину й Радянську Росію. Що стосується Італії, то її позиції на міжнародній арені і внутрішня ситуація мало чим відрізнялися від становища повалених супротивників».

Висновки. Підводячи підсумки нашого дослідження маємо зазначити, що під терміном «тоталітаризм» нерідко розуміють певну форму реакції політичних суб'єктів на загрозу десоверенізації. При цьому суб'єкти можуть існувати на різних цивілізаційних платформах але в межах однієї соціально-економічної формації. Найбільш виразно це проявилось у період індустріального суспільства, для якого було характерним, по-перше, панування масового промислового виробництва, тобто синтез національного виробничого капіталу й народних мас, що досягалося за рахунок мобілізації суспільства через функцію «виробника». (У традиційних і постіндустріальних спільнотах консолідація населення здійснюється шляхом активізації інших функцій). По-друге – синтез масового промислового виробництва й національної держави, що скорочував залежність останньої від наднаціональних (у тому числі й фінансових) структур. Нарешті, тільки на цьому тлі процедура повторної сакралізації держави, тобто проекція синтезу світської влади і Вселенської Церкви епохи середньовіччя на політичний процес новітньої доби, змогла надати режимам забарвлення, яке й прийнято сьогодні називати тоталітарним.

Література:

1. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність / В. Баран // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 57–66.
2. Вонсович С. Г. Теоретичні моделі тоталітаризму та їх еволюція / С. Г. Вонсович // Політологічний вісник: зб. наук. праць. – К. : ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2004. – Вип. 16. – С. 100–109.
3. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Монографія / Б. Л. Дем'яненко. – К. : Нелень, 2000. – 254 с.
4. Чабанна М. В. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму / М. В. Чабанна // Наукові записки На УКМА. Сер. Політ. Науки. – 2007. – Т. 69. – С. 11–16.
5. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Ф. Август фон Хайек. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/102575/6/fon_Hqijek_-_Doroga_k_rabstvu.html.
6. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арндт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 627 с.
7. Липинський В. Релігія і церква в історії України [Текст] / В. Липинський. – Філадельфія: Друкарня «Америка», 1925. – 110 с.
8. Старосольський В. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної / В. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ : Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка: Вища школа, 1998. – XL., 157 с. Друкується за виданням: Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922. – 143 с.
9. Каутский К. Происхождение христианства / К. Каутский. – М. : Политиздат, 1990. – 463 с.
10. Куденговгове-Калерги Р. Н. Большевизм и Европа (Сталин и К^о) / Р. Н. Куденговгове-Калерги. – Берлин – Рига : Издательство Б. Ламмей, 1932. – 79 с.
11. Катасонов В. Ю. Центральный банк – главное детище и венец буржуазной революции [Електронний ресурс] / В. Ю. Катасонов – Режим доступу: <http://www.kramola.info>.
12. Бродель Ф. Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XV–XVIII вв. / Фернан Бродель. – М. : Прогресс, 1988. – Т. 2. – 218 с.
13. Куденговгове-Калерги Р. Н. Практический идеализм [Електронний ресурс] / Р. Н. Куденговгове-Калерги. – Режим доступу: <http://balder.org/cougu>.
14. Фромм Е. Ради любви к жизни / Э. Фромм. – М. : «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400с.
15. Найшуль В. Предисловие к русскому изданию / В. Найшуль // Хайек Ф. А. фон. Частные деньги. – М. : Издательство «Национальный Институт Модели Экономики», 1996. – 240 с.
16. Shlapentokh D. The Proto-Totalitarian State. Punishment and Control in Absolut Regimes / D. Slapentikh. – NY.: Taylor & Francis? 2917. – 167.

References:

1. Baran, V. (1996). The Theory of Totalitarianism: genesis and essence sutnist. *Suchasnist.* 9, 57-66. (in Ukr.)
2. Vonsovych, S.H. (2004) The Theoretical Models of Totalitarianism and Their Evolution. *Politolohichniy visnyk. Zb. Nauk. Prats.* – K.: TOV «XXI STOLITTIA: DIALOH KULTUR»,. – Vyp. 16. – P 100-109. (in Ukr.)
3. Demianenko, B.L. (2000). Tree Models of Totalitarianism: Comparative Analysis of Fascism, Bolshevism and National-Socialism.. *Monohrafiia.* K.: Nelen, 254. (in Ukr.)

4. Chabanna, M.V. (2007). Investigation of the Essential Features of the Totalitarian Regime and the Comparison of its Varieties within the Theory of Totalitarianism. *Naukovi zapysky Ha UKMA. Ser. Polit, Nauky.* 69, 11-16. (in Ukr.)
5. Haeyk, F. A. fon The Road to Slavery [Electronic Resource] / Friederich August fon Hayek. – Regime to access: http://www.e-reading.club/chapter.php/102575/6/fon_Hqijek_-_Doroga_k_rabstvu.html (in Russ.)
6. Arendt, H. (1996) *The Origins of Totalitarianism*. M.: Tsentrkom, 627. (in Russ.)
7. Lypynskiy, V. (1925). Religion and Church in the History of Ukraine. Philadelphia: Drukarnia «Ameryka», 110 (in Russ.)
8. Starosol'skii, V. (1998). *The Theory of Nation*. Kyiv, 157. (in Russ.)
9. Kautsky, K. (1990). *The Origin of Christianity*. M.: Politizdat., – 463 p. (in Russ.)
10. Coudehove Kalerg,i R. N. (1932). Bolshevism and Europe (Stalin i K^o) / R. N. Coudehove Kalergi. Berlin, Riga: Izdatelstvo B. Lammei, 79 (in Russ.)
11. Katasonov, V. Yu. Central Bank – the Main Child and The Crown of Bourgeois Revolution [Electronic Resource] / V. Yu. Katasonov. Regime to access: <http://www.kramola.info> (in Russ.)
12. Braudel, F. (1988). *Material Civilization, Economy and Capitalism in the XV – XVIII centuries* Fernand Braudel. M.: Progress, 2, 218 (in Russ.)
13. Coudehove Kalergi, R. N. Practical Idealism [Electronic Resource]. Regime to access: <http://balder.org/couru> (in Russ.)
14. Fromm, E. (2000). *Love of Life*. Erich Fromm. M.: «Firma «Izdatielstvo AST», 400 p. (in Russ.)
15. Naishul, V. (1998). Preface to the Russian Edition Haeyk F. A. fon Chastnyie dienhi. M.; Izdatielstvo «Natsionalnyi Institut Modeli Ekonomiki», 240 p. (in Russ.)
16. Shlapentokh, D. (2017). *The Proto-Totalitarian State. Punishment and Control in Absolut Regimes* / Dmitry NY.: Taylor & Francis. 167. (in Eng.)

HRON V. V.

HISTORICAL AND GEOPOLITICAL BASIS OF THE FORMATION OF TOTALITARIAN REGIMES IN THE TWENTIETH CENTURY

The article substantiates the chronological boundaries of the separation of the totalitarianism in the structure of the planetary political system. The dialectical connection between the indicated process, the evolution of the institution of the state and the development of the world's ideological, political, and socio-economic space is studied.

The author draws attention on the fact that almost simultaneously with totalitarianism on the European ideological horizon concepts of an open (global) society appeared. This fact is considered as an ideological expression of the parallel development of national and supranational structures, which were formed on two different economic platforms. This refers to industrial production and international financial circuits.

By comparing the approaches to solving the problem, it was assumed that some of the elements of a globalist project were present in the ideological political system of the USSR of the 1920's. But they were eliminated in the early 1930's.

Also, during the study, the thesis on the mobilization nature of totalitarian regimes was specified. According to the author, the indicated mobilization was carried out through the function of «producer» and was predetermined by the dependence of production on the qualified labor force.

The peculiarities of the ideological superstructure of totalitarian states have been deduced from the urgent need to restore the sacredness of the state power in view of the danger of loss of sovereignty.

Key words: *Totalitarianism, anti-Semitism, imperialism, racism, nationalism. national state, supranational structures.*

*Надійшла до редакції 30.11.2018
Затверджена до друку 03.12.2018*